

Medeltidskyrkor i sydvästra Finland

Inledning

I Finland har 75 medeltida stenkyrkor helt eller delvis bevarats till vår tid. Vid sidan av de fåtaliga medeltida borgarna utgör de den viktigaste gruppen av byggnadsminnesmärken från äldre tid. Därav följer att de intar en viktig roll i arkitekturhistorisk forskning och att de flitigt utnyttjas som illustrationsmaterial i historieböcker. Däremot har de knappast alls använts som direkt källmaterial för historieforskning. Jag vill därför göra ett försök att visa vad de kan berätta om handelsförbindelser och ekonomiska förhållanden under medeltiden. Jag utgår då från axiomet att ett stenkyrkobygge alltid är ett tecken på en förhållandevis positiv ekonomisk utveckling inom ett område.

Det finns gott om material för stenhus i Finland i form av lösa stenblock, s.k. fältsten. Den detaljen har inlandsisen skött om när den drog sig tillbaka och lämnade sträng efter sträng av rullåsar efter sig i landskapet. Alla våra bevarade medeltida stenbyggnader är uppförda av detta material, använt som sådant eller tillhugget. I ett fåtal fall har gråstensmurarna beklänts med tegel. Tegel har också använts som inramning kring dörrar och fönster, för valv och för dekoreringsav kyrkornas gavelrösten.

Träet var naturligtvis det viktigaste byggnadsmaterialet under medeltiden också i kyrkliga sammanhang. Av de 200—300 träkyrkorna från den tiden återstår dock nästan ingenting. I ett fåtal fall ha men hittat stengrunder efter träkyrkor och i Karkku gråstenskyrka i Satakunda har delar av en tidigare träkyrka sekundärt använts i ett timrat gavelröste (Palmroth 1963). I Kumo finns en mycket gammal träbod bevarad, som av folktraditionen kallas St Henriks predikohus och som följaktligen kan ha tjänat som kyrka i något skede (Jokipii 1956). Det är allt.

Drygt en tredjedel av det medeltida kyrkbeståndet finns här i sydvästra Finland, i landskapet Egentliga Finland (Fig. 1). I 23 fall är byggnaden i stort sett väl bevarad, i ett fall är den delvis och i två fall helt riven. De 23 bevarade kyrkorna, med undantag av Åbo domkyrka, Nousis gravkyrka och Nådendals klosterkyrka, är alla rektangulära hallkyrkor med ett ytinnehåll som skiftar från Rusko kyrkas 162 m² till Virmo kyrkas 636 m². Alla kyrkor, med undantag av Reso kyrka, har sina medeltida valv i behåll. I Nådendal är valven dock till en del rekonstruerade på 1800-talet.

Under hela 1900-talet har Finlands gråstenskyrkor varit föremål för byggnads- historisk och -arkeologisk forskning. Starten skedde med Juhani Rinnes utgrävningar 1900—1902 i Korois, där han hittade rester av Finlands äldsta domkyrka. Rinnes viktigaste insats var dock undersökningarna i Åbo domkyrka, som han genomförde i samband med den stora restaureringen på 1920-talet (Rinne 1941). Rinne var framförallt fältarkeolog, med sinne för de många små detaljerna. I analysen var han däremot fantasifull och osäker.

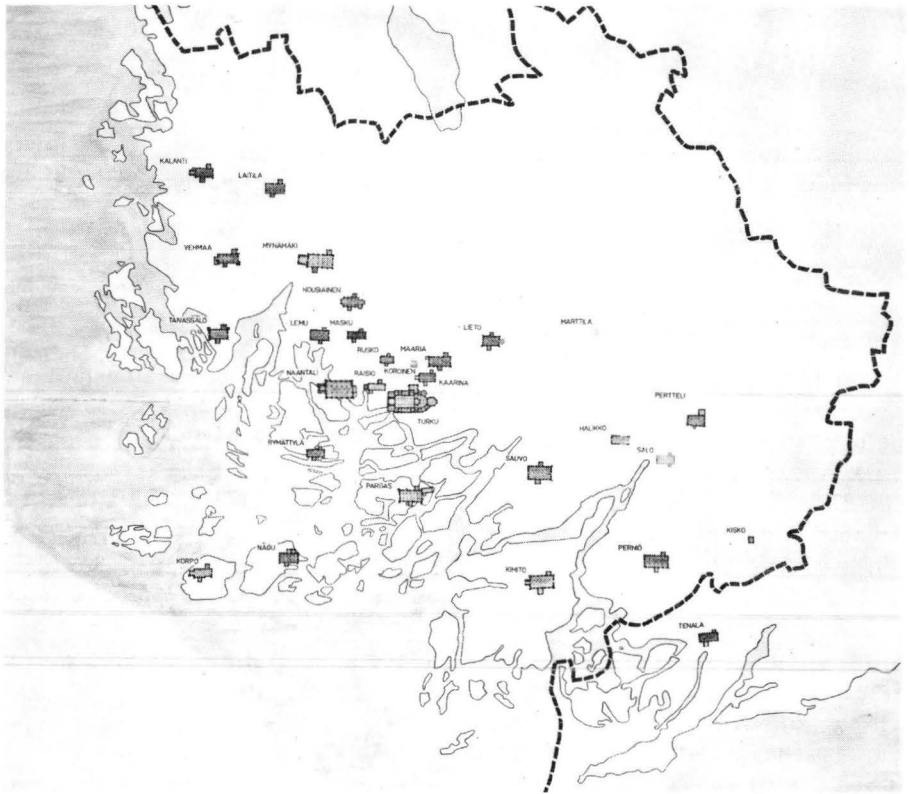

Bild 1. Karta över Egentliga Finland med de medeltida stenkyrkornas planer i enhetlig skala. Åbo domkyrkas plan något förminskad. Karta Gabriela Buschmann-Martin. Foto Pekka Välimäki.

Den stora systematikern på området var Iikka Kronqvist, som på 1930-talet följde Rinne i spåren. Han var kanske inte lika noggrann i detaljerna, men kunde med visionär säkerhet ordna in de olika kyrkorna i regionala grupper, sätta in dem i ett kronologiskt system och klargöra de stilhistoriska sammanhangen (Kronqvist 1948). Kriget och Kronqvists död år 1944 förorsakade ett avbrott i den kyrkoarkeologiska forskningen, som emellertid åter blev aktuell på 1950-talet, då den stora restaureringsvågen satte in. De flesta nulevande antikvarier och byggnadsforskare har i något skede deltagit i grävningar eller murundersökningar i någon medeltidskyrka. Mycket ny kunskap har kommit i dagen i samband med dessa undersökningar, men det allra viktigaste som har hänt är att alla Egentliga Finlands medeltidskyrkor, med undantag av Åbo domkyrka, har publicerats i inventarieverket *Finlands kyrkor*. Publiceringen inleddes år 1959 med Tove Riska som huvudförfattare (Riska 1959—). De åboländska kyrkorna har behandlats av Sigrid Nikula (Nikula 1973; Nikula 1975). Tack vare inventarieverket är det nu möjligt att på ett helt annat sätt än tidigare få en helhetsblick över materialet. Nu kan man också ställa frågor som tidigare har varit omöjliga att få besvarade. Vi kan till exempel med hjälp av *Finlands kyrkor* undersöka finnarnas kulturkontakter under medeltiden.

Den första stenkyrkobyggnadsperioden infaller ca 1250—1280. Detta är en datering som skall tagas med en viss reservation, eftersom de flesta medeltida byggnads-historiska dateringar är mer eller mindre osäkra. I detta sammanhang följer jag dock de dateringar som relateras i Finlands kyrkor och dessutom beaktar jag i respektive kyrka enbart den byggnadsperiod då långhusmurarna uppförts. I den första stenbyggnadsperioden bestod kyrkorna av relativt små rektangulära långhus med smalare, kvadratiska korpartier. De saknade sakristior. Tills vidare känner vi bara fem säkra exempel på denna kyrkotyp och av dessa bara två från Egentliga Finland. Det är Korois (fi. Koroinen) biskopskyrka, där bara koret byggdes av sten, och Pargas (fi. Parainen) kyrka, där rester av det äldre koret finns kvar i den nuvarande kyrkans östparti (Fig. 2). Det tre övriga kyrkorna, som alla har blivit ombyggda i ett senare skede, är Ingå, Kyrkslätt, och Borgå i landskapet Nyland (Kronqvist 1948; Drake 1959; Hiekkänen 1981).

Märkligt nog har dessa första stenkyrkor inte uppförts i det gamla kärnområdet kring Kaland, utan de ligger som ett band längs sydkusten mellan Åbo och Borgå. Kronqvist, som bara kände till Korois, Ingå och Kyrkslätt, kom på en plausibel förklaring till detta fenomen (Kronqvist 1948). Han menade att dessa kyrkor har byggts av de svenska immigranter som på 1200-talet koloniserade Finlands sydkust. Då dessa nybyggare naturligtvis var kristna, var det självklart att de tog med sig den kyrkotyp som var gängse i deras hemtrakter på den mellan-svenska östkusten.

Den Kronqvistska modellen passar fortfarande bra in i det historiska mönstret. Vi vet att det pågick en intensiv svensk aktivitet längs Finska vikens nordkust från Birger Jarls tid på 1240-talet fram till Tyrgils Knutssons 1290-tal. Målet var att få del i den lukrativa Novgorodhandeln. Kyrkbyggena längs den finska sydkusten kan tolkas som bevis för att målet har uppnåtts och att det har förekommit en livlig ekonomisk aktivitet mellan 1250 och 1280.

1280 — 1350

Vidpass år 1280 börjar den andra stenkyrkoperioden i vår landsdel. Vi kan räkna med att den sträcker sig till omkring år 1350. Det är en tid av rent otrolig byggnads-aktivitet i Egentliga Finland. Då byggs Åbo slott ut till ett mäktigt fäste. För dagens tema är det dock viktigare att konstatera att domkyrkan nu flyttas från Korois till Åbo. Det finns många detaljer i domkyrkans byggnadshistoria som fortfarande är under diskussion, men dem hoppar jag över i detta sammanhang.

Vid domkyrkobygget i Korois har det kvadratiska stenkoret blivit färdigt omkring år 1280, men sedan har arbetena upphört. I stället har man börjat bygga en domkyrka på kullen Unikankare invid den nya handelsplatsen Åbo (Gardberg 1978b). På platsen fanns från tidigare en liten stensakristia och antagligen en träkyrka.

På 1280-talet började man i Åbo bygga ett rektangulärt långhus i tegelskalmur med en golvyta av 650 m². År 1300 hade man kommit så långt att kyrkan kunde invigas. Sannolikt var yttermurarna och vattentaket då färdiga. Antero Sinisalo har nyligen påpekat att valven däremot knappast har slagits före 1350-talet (Sinisalo 1981).

Kärnkyrkan i Åbo domkyrka fick rollen av arketyp för den finska medeltidskyrkan: en treskeppig gotisk hall med sakristia i norr, huvudingång i söder, prästdörr och västportal. På ett fåtal när byggdes alla medeltida kyrkor enligt detta mönster. Beroende på storleken välvdes de i ett, två eller tre skepp eller förblev ovälvda. Märkligt är emellertid att just denna etapp i domkyrkobygget kom att bli mönsterbildande. Kärnkyrkan i Åbo ändrade nämligen snabbt utseende. I öster tillfogades ett polygonalt kor, som några årtionden senare ersattes med det nuvarande högkoret. På 1300-talet fogades också två vapenhus till i söder och en förhall i väster (Lindberg 1975).

Det var självklart att man uppförde en representativ och rymlig kyrka i stiftets huvudstad, så snart det fanns ekonomiska förutsättningar för ett sådant företag. Däremot är det överraskande att man vid samma tid, under 1300-talets förra hälft, uppförde en tämligen exakt kopia av domkyrkan i Virmo (fi. Mynämäki), knappt 30 km nordväst om Åbo. Kyrkan i Virmo är en treskeppig hall med kvadratiska pelare och kopplade spetsbågiga fönster. Den är obetydligt mindre än kärnkyrkan, 636 m² golvyta mot 650 m², och den är uppförd helt av gråsten, men annars liknar den domkyrkan i det mesta. Sakristian, vapenhuset och västförhallen följer också förebilden i Åbo.

Under 1300-talets förra hälft uppfördes det dessutom några andra stenkyrkor

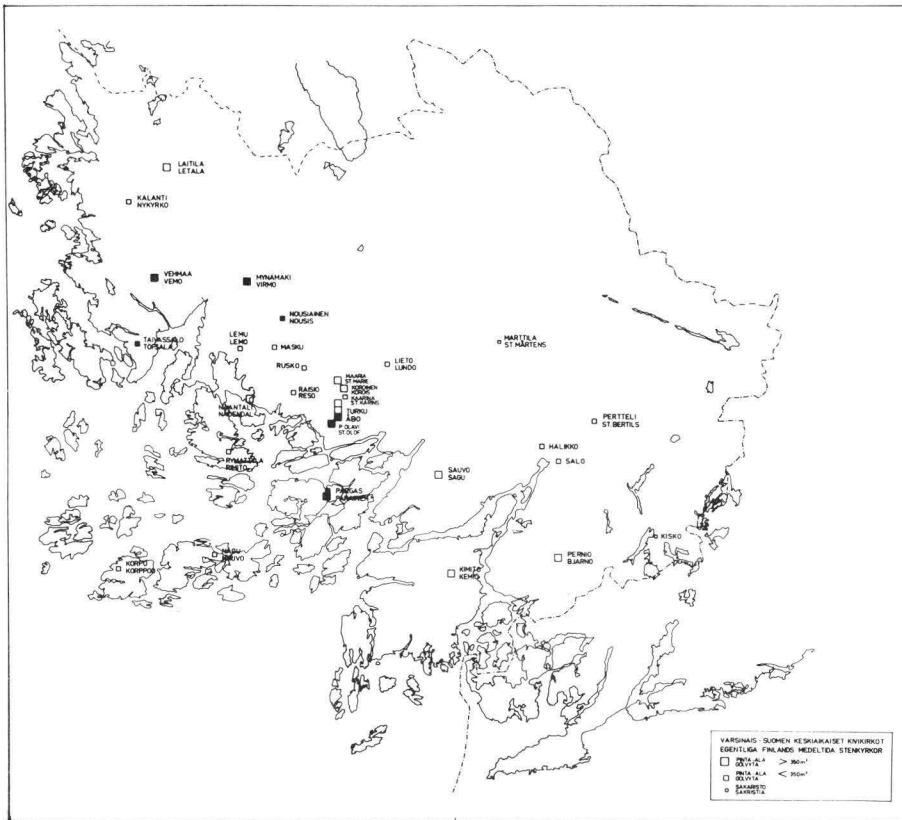

Bild 3. De medeltida stenkyrkorna i Egentliga Finland. Kyrkorna från perioden 1280—1350 markerade. Karta Gabriela Buschmann-Martin. Foto Pekka Välimäki.

att projicera denna handel bakåt till 1300-talet, men det sentida exemplet visar att här fanns förutsättningar för exportöverskott. Överskottet i förbindelse med goda handelskontakter har varit förutsättningarna för uppförandet av de stora kyrkorna. I ekonomiskt avseende har man konkurrerat med Åbo. Handelsförbindelserna har helt klart varit orienterade mot väster.

1350 — 1450

Man har inte kunnat klarlägga vad digerdöden betydde för den ekonomisk-kulturella utvecklingen i Finland. Det verkar dock uppenbart att det inträder en stagnation i kyrkbyggnadsverksamheten efter år 1350 (Kronqvist 1948). Under det närmast följande seklet byggs det nämligen inga stora kyrkor utanför Åbo. Däremot är byggnadsverksamheten vid domkyrkan mycket livlig. Jag nämnde redan tidigare att kärnkyrkans valv enligt Sinisalo har tillkommit först efter 1350. Kort därpå revs det smalare polygonkoret och ersattes med ett nytt, som i storlek och modernitet kunde tävla med stadskyrkorna i de nordtyska Hansa-städerna. Västförhallen byggdes på med ett tegeltorn. Dessutom fogades det ena kapellet efter det andra till på långsidorna, flere av dem försedda med baltiska stjärnvalv.

Den enda mera betydande kyrkobyggnaden utanför Åbo, som byggdes under denna period var St Marie kyrka. Denna kyrka har dock en särställning i flere avseenden. Den ligger helt nära Åbo och strax intill Korois, som hela medeltiden igenom tjänade som residens för Åbo-biskopen. Även i övrigt koncentrerar sig de nya kyrkorna från denna period till Åbo-trakten, med undantag av de båda skärgårdskyrkorna i Nagu och Korpo. En sannolikt mycket gammal träkyrka i Kaland (fi. Kalanti) ersattes med en nybyggnad i sten, som kom att få det karakteristiska namnet Nykyrka (fi. Uusikirkko) (Fig. 4).

Ur historien vet vi att borgerskapet och domkapitlet i Åbo har varit starkt tysk-dominerade under denna period och att den ekonomiska verksamheten i hög grad har varit koncentrerad till staden (Kuujo 1981). Handelsförbindelserna har inte mer varit ensidigt öst-väst-orienterade, utan Åbo har haft kontakter både med Stockholm och med Reval, Danzig, Lübeck och andra Hansa-städer. Av kyrkobyggnadsverksamheten att döma har den ekonomiska vinsten av denna handelsverksamhet till stor del stannat kvar i Åbo med närmaste omgivning. Kulturkontakterna har i första hand varit internationella och tyskdominerade. Det nordiska har hamnat på undantag.

1450 — 1520

I sin tyvärr opublicerad Pro gradu -avhandling har Olavi Tapio på ett förtjänstfullt sätt redogjort för Finlands enda till namnet kända medeltida storbyggmästares verksamhet (Tapio 1968). Det var Petrus Murator eller Peter från Kimito. Med honom inleddes den sista stora medeltida kyrkbyggnadsperioden i Egentliga Finland, som sträckte sig från ca 1450 till ca 1520.

Petrus Murators byggnadshyttä har inlett sin kända verksamhet med att uppföra Kimito kyrka på 1450-talet. Det var en jättelik sydvästfinsk hallkyrka med mycket karakteristiska stjärnvalv i mittskeppet, sk. Kimitostjärnor (Karlsson 1985). Följande uppdrag blev en ombyggnad av Åbo domkyrka till basilika, genom att höja mittskeppet i kor och långhus. Petrus känns igen på Kimitostjärnorna i det nya mitt-

Förutom alla dessa stora kyrkor utfördes det en hel del mindre arbeten i landskapet under denna period. Men även i dessa fall är koncentrationen till södra Finland, området mellan Åbo och Tenala, stark. Efter år 1450 får detta område, som tidigare hade varit ett utpräglat träkyrko-område, en rad med imponerande gråstenstempel. Under samma tid växer det också upp stora stenkyrkor i Nyland och Tavastland, nästan som svampar efter ett regn.

Den senmedeltida kyrkobyggnadsverksamheten i de sydväsfinska landskapen visar att den ekonomiska välfärden nu har en helt annan spridning än tidigare. Det har skett en uppenbar kantring från norr mot söder. Rikedomerna stannar inte bara i Åbo, utan sprids jämnt över ett område, som helt uppenbart har Reval som centrum. De nya stora kyrkorna byggs i Nyland, Tavastland och södra Finland, i trakter som sedan gammalt har kontakter med Reval. Folket i dessa bygder har nu god avsättning för sitt överskott från skog och åker.

Sammanfattning

Under medeltiden och ända fram till 1900-talet, var trä det naturliga byggnads-materialet i Finland. Murade hus krävde alldeles speciella ekonomiska förutsättningar. De kunde inte uppföras på traditionellt sätt av traktens egna invånare, utan krävde specialister som skulle ha betalt i reda pengar och för att få pengar behövde man ett produktionsöverskott och en marknad. En genomgång av stenkyrkorna i Egentliga Finland visar att kyrkobyggandet under olika perioder har koncentrerat sig till olika delar av landskapet och då ligger det nära till hands att det är de handelspolitiska förhållandena som har dikterat stenkyrkobyggandet. Stilelementen i de enskilda byggnaderna visar å sin sida att de ekonomiska och de kulturella kontakterna har varit intimt förknippade med varandra.

Det första stenkyrkoskedet 1250—1280 visar på ett välstånd på området längs den finska sydkusten, som då höll på att koloniserats av inflyttade svenskar. Detta välstånd bör ha baserat sig på handel mellan Mälardistriktet och Novgorod och kulturimpulserna förde de svenska immigranterna med sig från sina hemtrakter.

Under perioden 1280—1350 intensifierades den ekonomiska aktiviteten i det dåvarande Nord-Finland och Åbo. Stora påkostade kyrkobyggen visar att det inom detta området fanns ett betydande produktionsöverskott och att det fanns en marknad för detta i väster. Efter år 1350 följde hundra magrare år under vilka endast Åbo stad med närmaste omnejd lyckades upprätthålla en ekonomisk standard som manifesterade sig i stora byggnadsföretag.

Medeltidens slutperiod 1450—1520 var en tid av allmänt välstånd, möjligen med undantag av de oroliga åren i början av 1500-talet. Nu byggdes det stora och dyrbara kyrkor i Syd-Finland med pengar som hämtats in på bondekölar från storstaden Reval.

Litteratur

- Drake, Knut, 1959. Tegelkyrkan i Kyrkslätt. *Finskt Museum* 1959.
Gardberg, C.J., 1967. Åbo slotts äldsta byggnadsskede i sitt kulturhistoriska sammanhang. *Åbo stads historiska museum, årsskrift 1966—1967*.
Gardberg, C.J., 1978a. Byggnadskonst. *Konsten i Finland från medeltid till nutid*. Red. Sixten Ringbom. Helsingfors.

- Gardberg, C.J., 1978b. Åbo domkyrkas tidigaste byggnadsskeden. *Finskt Museum* 1978.
- Hiekkanen, Markus, 1981. Borgå (fi. Porvoo). *Medeltidsstaden 1*. Helsingfors.
- Jokipii, Mauno, 1956. Piispa Henrikin saarnahuone ja muistokappeli Kokemäellä. *SKHS Vuosikirja XLIII-XLIV*. Helsinki.
- Karlsson, Ann Mari, 1986. *Stjärnvalv i det medeltida Sverige*. Stockholm.
- Koivunen, Pentti, 1979. Medeltida myntfynd i Korois. *Åbo stads historiska museum, årsskrift 1967*.
- Kronqvist, Iikka, 1947. *Åbo slott under medeltiden*. Helsingfors.
- Kronqvist, Iikka, 1948. Die mittelalterliche Architektur in Finnland, *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja XLVIII*.
- Kuujo, Erkki, 1985. *Åbo stads historia 1366—1521*. Åbo.
- Lilius, Henrik, 1969. Birgittinerkyrkan i Nådendal, *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 69*.
- Lindberg, Bo, 1975. Åbo domkyrka intill år 1318. *Åbo stads historiska museum, årsskrift 1972—1973*.
- Nikula, Sigrid, 1973. Åbolands prosteri I. *Finlands kyrkor, Borgå stift*. Helsingfors.
- Nikula, Sigrid, 1975. Åbolands prosteri II. *Finlands kyrkor, Borgå stift*. Esbo.
- Nordman, C.A., 1944. Gotländisch oder deutsch — ein Silberkruzifix von Halikko in Eigentlich Finnland. *Acta Archaeologica XV*: 1—2.
- Palmroth, Reino J., 1963. Karkun vanhan kirkon rakennusvaiheet. *Suomen Museo LXX*.
- Rinne, Juhani, 1941. Turun tuomiokirkko keskiaikana. *Tuomiokirkon rakennushistoria I*. Helsinki.
- Riska, Tove, 1959—. Turun arkkihiippakunta. *Suomen kirkot — Finlands kyrkor I—*. Helsinki.
- Sinisalo, Antero, 1980. Suomalaisen kirkkoarkkitehtuurin vaiheita. *Suomen kirkot ja kirkkotaide I*. Lieto.
- Sinisalo, Antero, 1981. När välvdes Åbo domkyrka? *Finskt Museum* 1981.
- Tapio, Olavi, 1968. Petrus Murator-tyyppiset holvit Suomen keskiaikaisissa kirkkoissa. Pro gradu-avhandling, Konsthistoriska institutionen vid Helsingfors universitet 1968.
- Virrankoski, Pentti, 1975. *Suomen taloushistoria*. Keuruu.

Diskussion

L. Redin: Knut Drakes framställning gäller en aktuell strömning inom den kyrkoarkitektoniska forskningen, — den, som intresserar sig för de materiella betingelserna för byggandet av kyrkan. Det kan vara meningsfullt att erinra om att det i Skandinavien på sina ställen förs en diskussion om hur man skall se det sambandet. Frågan är om kyrkorna uttrycker att en ekonomi har expanderat, eller att man har arbetat för en ekonomisk expansion i en eller annan form. Man kan också fråga om det enbart är ekonomiska möjligheter man kan titta på, eller om det också är dom politiska och sociala systemen som det fungerar i. Hans Lindén menade, att man kunde se ett samband mellan de områden och orter i Norge som har särskild social markering: — områden där det finns storgods och som har betydelse ur riksorganisatorisk synpunkt o.s.v. Jag tror att motsvarande resonemang har förts på en del andra håll, och jag har själv intresserat mig för det i viss mån när det gäller västra Sverige. Jag tror att det är ett mycket konstruktivt resonemang när det gäller Mellan-Sverige, och ur den synpunkten skulle jag vilja ställa frågan om man kunde tänka sig att komplettera undersökningen genom att granska om den lokala miljön — socknarna, den sociala struktur som finns, dom brukningssystem som finns där — särmarkerar det tidiga stenkyrkobyggandet i just dessa delar av Finland.

K. Drake: Man kan kanske säga, att den allmänna uppfattningen hittills har varit, att det just är förekomsten av storgods och betydande herrar i socknen som är grunden till att det har byggts stenkyrkor. Jag försökte lämna den aspekten bort i det här fallet, för det har talats ganska mycket om det tidigare.

C. Long: I vilken grad är dessa stenkyrkor startade av existerande kyrkor eller kapell i trä?

K. Drake: I samtliga fall räknar man med att det har varit träkyrkor tidigare.

L. Redin: Vi var i går på ekskursionen på en kyrkplats med ett litet gravfält, som kanske har varit en gårds- eller bykyrka, dvs. en kyrka där kyrkläget förflyttats och eventuellt kommit in i en stor organisation. Kan man räkna med motsvarande sak i någon större omfattning?

K. Drake: Det tror jag att är typiskt just för Egentliga Finland. I flere av kommunerna finns det äldre kyrkplatser och uppgifter om kyrkor, som har varit träkyrkor, och sen har man i något skede — kanske just när man har byggt stenkyrkan — koncentrerat det hela. Då har man avskaffat de äldre, som kan ha varit gårdskyrkor. Bl.a. i Nousis, där Juhani Rinne grävde ut Santamala kyrka, som han tolkade som St. Marie kyrka och som den första domkyrkan, tror jag att det helt enkelt var frågan om en gårdskyrka, en stormanskyrka, som sen kom ur bruk när man byggde stenkyrkan.